

Birinci Dünya Savaşı'nda İran'da Ermeni ve Nesturilerin Ayaklanması

Tohid Melikzade*

İran'da Ermeni Taşnakların Faaliyeti

İran'da ilk taşnak çetesini örgütleyenlerden ilk adamlarından Tigran Stepaniyan adlı eski Deruşak çetesinin militanını söylemeliyiz. İlk bakışta Tebriz'e gelen Stepaniyan 1891'lerde küçük bir silah montajı yapan fabrika kurarak taşnakların silah ihtiyaçlarını karşılamaktaydı. Bu faaliyetler Osmanlı istihbarat teşkilatının gözünden kaçmamış böylece aynı yıllarda Salmas'ın Derik köyünün kilisesinde rahip gibi görünen ama aslında taşnak teröristi olarak çalışan şahıs, Osmanlı istihbaratı tarafından tanımlanmış ve 21 Haziran 1894'te bu teröristleri etkisiz hale getirmişler.¹

İran'da Misyonerlerin Faaliyetleri

İran'da özellikle Azerbaycan bölgesinde Osmanlı'ya karşı senaryo bir farklı boyutlar kazanmıştır. Osmanlı'da askerî yön ağır basarak Azerbaycan'da misyonerliğin kültürel yönleri ağır basmaktadır. İngiltereden Amerika'ya kadar Fransa'dan Rus, İsveç'ten onlarca misyoner gurubu sözde kültürel ve eğitim mesleklerine göre okul, sağlık ocakları vs. kurmaya başladılar. 1886'dan itibaren Salmas'ın Heftvan köyünde Ermeni okulu ve 1882-1892'ya kadar başka yerlerde 5 okul misyonerlerce açılmıştır.

İran'ın Dış İşleri Bakanlığı'nın belgelerinde Ermeni çetelerinin Osmanlı'ya saldırgan şekilde hazırlandığına dair raporlar bulunmaktadır. Bu bilgilerin Osmanlı Devleti'yle paylaşım paylaşmadıklarına dair herhangi bir bilginiz yoktur. 5 şubat 1898 tarihli belgelerce Ermeni çeteleri Osmanlı hudutlarında bulunan Salmas köylerinde toplanarak ilk baharda Van vilayeti hudundan Osmanlı'ya saldıracaklarına dair bilgiler verilmiştir.²

10 Haziran 1899 tarihli Salmas'tan İran Dış İşleri Bakanlığı'na giden rapora göre

* Doç. Dr., Azeran Enstitüsü, Urmiye/İRAN, tohidmelikzade@yahoo.com ORCID: 0000-0002-2850-8194

1 . ملک زاده، توحید، تاریخ ده هزار ساله سلمان، ص: ۰۰۱

2 اسناد وزارت خارجه، کارتن ۳ نمره ۹۹

24 Ermeni çetesi Saray bölgesinde kara Hisar mahalında kuşatılmış 2'si etkisiz hale getirilirken kalanı kaçmıştır.³

3 şubat 1902 tarihli belgeye göre Osmanlı devletine bağlı Kars şehrinde yaşayan Ermenilerden birtakımı İran'a gelip yaşamak isteme niyetlerini resmen beyan etmişler. Kras'ta bulunan İran baş konsolosunun İran dış işleri bakanlığına gönderilen raporuna İran Şahı Muzaffereddin şah bu Ermenilerin zararsız olacakları ve gelip de İran'a vergi vereceklerini uygun bulmuştur.⁴ Daha sonralar bu tip kararların ne kadar yanlış olacaklarını açıkça görmekteyiz.

Osmanlı tebaası sayılan Ermenilerin İran arazisine gelip de Salmas, Urmiye, Hoy ve Azerbaycan'ın batı bölgelerinde yaşadıklarına dair İran Dış İşleri Bakanlığı arşivinde en az 24 tane resmî mektup sebep olmuşlar.⁵

İran Azerbaycanı'na gelip de ve meskunlaşan Ermeniler daha sonralar global Ermeni konularında özellikle lobicilikte Ermeni meselesine bir hayli yardımlaşarak 1918'te İran Azerbaycanı'nda yapılan Ermeni ve ciloluk soykırımına katılmışlar.⁶

Bu Ermenilerin bir kısmı da ABD'ye gidip orada yaşamayı tercih ettiler. Birinci Dünya Savaşı'nda Amerika'da genel seferberlik ilan edildikten sonra harbe çağırılan Ermeniler bu sefer oranın vatandaşlığından çıkıp tekrar İran vatandaşlığına girmek istediler. Bu konu üzerine 6 Şubat 1905'te Urmiye maslahatgüzari İran Dış İşler Bakanlığı'na müracaat ederek bu olay karşısında ne yapıp yapmayacaklarını sormuştur. İran Dış İşleri Bakanlığı geçen senelerde gerek Osmanlı gerekse İran'da Ermeni mezalimini göz önünde bulundurarak bu tip adamları tekrar İran vatandaşı olarak kesinlikle kabul etmeyeceklerine dair resmi bir mektup yazıp ilgili makamlara ilettiler.

Birinci Dünya Savaşı'na katılan İran Ermenileri harp başlamadan önce Rus, Fransız, İngiliz ve Amerika konsolosluklarıyla istişarede bulunarak topyekûn Osmanlıların aleyhine topladılar hatta resmen savaşa bile girdiler. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı karşıtı Ermenilerin nizamlı asker sayısı şöyleydi:

Salmas'ta bulunan taşnak örgütü mensubu 1000 kişi

Maku etrafında bulunan Antranik'e bağlı kuvvet 3000 kişi

3 گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی ، جلد ۴ ص: ۴۵۱

4 511 ص ، 5 دلج ، ینامتح و ناری ایس ایس دان س ا مدی زگ

5 اسناد تاریخی وزارت امور خارجه ، دوران قاجاریه ، جلد دوم ، تهران ۵۷۳۱ ، ص: ۵۱

6 Bkz: Melikzade Ciloluk

Doğu Beyazıt'te 8000 kaçak Ermeni⁷

Bu silahlı kuvvetler Rus ordusunun bünyesinde örgütlenip Rus ve Osmanlı'dan kaçan Ermenilerle birlikte toplam 250 bini buldu.⁸

Rus himayesini kazanan yerel Ermeni kuvvetleri Urmiye ve Salmas'ta pervasızca zulmetmeyi esirgemediler. 1914 Aralık sonlarında Osmanlı ordusunun Urmiye'ye yakınlaşması sonucu Rus ordusu Urmiye'yi tahliye etmek zorunda kaldı. Rus ordusuna yardımdan hiç ne esirgemeyen Ermeni ve Nesturiler de şehri terk etmek zorunda kaldılar. Kışın soğuk günlerinde Urmiye'yi terk eden Ermenilerin durumu hayli korkunçtu. Onların bu durumu yerli Türkleri de insani açıdan çok rahatsız ediyordu. Ne yazık ki Hristiyanlar sebepsiz olarak dış ülkelerinin aleti olmuşlar.

Cilolug Adlı Facia

Yaklaşık on bine yakın çoluk çocuk ve silahlı Ermeni hiç bir lazım olan şey taşımadan sadece kendi akibetlerinden korkarak Urmiye'yi terk ettiler. Yaptıklarından korkan ve İran Azerbaycan'ını terk eden Ermeniler ve cilolar bu defa Amerika ve Avrupa'daki jurnalistlerin haberlerine yem olarak durumları hakkında yalan ve iftiralar yazmaya başladılar. Ciloların dinî lideri Marşimon'un kardeşi Polşimon yaz 1915'ten itibaren psikolojik savaşı üstlenerek her gün Amerika gazetelerine yalan haber ve raporlar gönderiyordu. Filip Brice adlı başka jurnalist ise Londra'da yayımlanan ACASR adlı dergide bu gibi iftiraları yazıyordu. Daha önce bölgeden özellikle İran'dan Amerika'ya göçen Ermeni ve Nesturiler de bir lobi kurarak kaçan Ermenilere American Commision For Armeian and Syrian Relief adlı yardım komitesi kurmuştur. Bu komite dünyanın dört bucağında Ermeniler için mali yardım toplayan aktif komitelerden biri sayılmaktaydı. Ne yazık ki Osmanlı Nesturileri de Hristiyan ittifakına girmeye çoktan başlamışlar.

Mayıs 1915'te Nesturiler kaç günlük bir toplantı sonrası Van valisi Cevdet Bey'e bir telegraf çekerek harp ilan ettiler. Bu toplantıya katılanların bir kısmı kendi durumlarının gerçeğini fark ederek Osmanlı'yla savaşmaya razı olmadılar ki nihayet toplantıdan birkaç gün sonra öldürüldüler.⁹

Nisan 1915'te Dilman muharebesinden sonra Osmanlılar Rus ordusu karşısında yenilgiye uğrayarak tüm Azerbaycan'ı terk etmek zorunda kaldılar. Böylece bölgenin hepsi Rusların eline geçti. Rusların egemenliği demek Ermeni Nesturilerin

7 . ۰۹۲ ملکز اده، توحيد، تاريخ ده هزار ساله سلماس و غرب آذربايجان، ص:

8 همان، ص: ۱۹۲

9 Anzerlioğlu, s: 71

bçlgedenegemenliği demektir. Bu ağır olaylar ve Ermenilerin zulmü birkaç yerel tarihte hatta İran'ın yerel resmî belgelerine yansımıştır.¹⁰

Bu sıralarda Rusya ve Osmanlı'dan Azerbaycan'ın batı bölgelerine kaçan kaçak denilen Ermenilerin zulümlerinin karşısını almak ve bölgeyi düzene sokmak amacıyla Urmiye'de Hıristıyan ve musulmanlardan oluşan sülh meclisi kuruldu. Ne yazık ki bu meclisin kararları Rusların baskısı altında kalarak tamamile Türklerin aleyhine oldu.¹¹

Ağustos 1915'ten 6 aya kadar Azerbaycanın batı bölgelerinde özellikle Urmiye ve Salmas'tan soykırım hakkında ciddi raporlar eldedir. Urmiye Valisi Mazoddole'nin resmî raporları o zamanlar Ermenilerin ne kadar adam öldürdükleriyle birge garet ettiklerini göstermektedir.¹²

Tabii ki eskilerden beri gibi Amerika ve Avrupa'dan gelen yardımların ardu kesilmiyordu. Persian War Relief Comitee adlı bir örgüt Nesturilere yardımda bulunan bir hayırsever örgütüydü. Robert Speer adlı Amerikalı Persbitüriyen fırkasının yardımıyla bu örgütün başındaydı. Bu komitenin New York şubesinde İshak Yunan ve Abraham Yunan adlı kişiler çok şiddetle yardımları bulma ve İran'a gönderme işleriyle ilgileniyordular. Onlar savaş esnasında İran'dan Ermeni ve Hristıyan haberlerini İngilizce olarak gazete ve dergilerinde yayımlıyorlardı.

James Bryce, Arnold Towinbee ve başkaları da bu komitede çalışıyorlardı. Bu komite hatta bir çok Nesturi ve Ermeni'yi komite tarafından masrafları karşılanarak Amerikaya götürdü.

Kasım 1917'da Amerika cumhurbaşkanı wilson da Ermeni ve Nesturilere yardım da bulunmak için bir açıklama verdi.

Savaşın sonlarına doğru 1917 Bolşevik ihtilalı Rusya ile birlikte İran Azerbaycanı'nı da bürüdü. Osmanlı sınırında duvar gibi örünen Azerbaycan'daki Rus ordusunun nizamı çatlamaya başladı. Rus askerleri savaştan çıkarak kendi ülkelerine dönmek isteyince yerlerini doldurmak için ingiliz ve Fransızlar Osmanlı karşıtı tekrar bir Hıristıyan küvvet kurulmayı ön gördü. Urmiye'de bolşeviklere karışmayan ve genellikle Beyaz Rus adlanan Rus konsolosu Nikitin de bu kuvvete yardım etmekten hiç ne esirgemedi. Nikitin Urmiye merkezli kurulan bu silahlı kuvvetlerin gücünü şöyle açıklıyor, Rus generali Kozmin komutalığında:

10 تمدن، ص: ۹۲۱-۳۱۰

11 ملک زاده، توحید، آذربایجان در جنگ جهانی اول یا فجایع جیلولو، ص: ۱۱

12 معزالدوله

Nesturilerin kara kuvveti 4 alay

Ermenilerin kara kuvveti 2 alay

4 top taburu

300 atlı 1 alay uzun namlu silahlı çok sayıda gönüllü cilo 3 Fransız subayı 30 astsubay¹³

Bu ordunun masraflarını da Fransızlar 20000 frankla ve İngilizler yeterinceye kadar parayla karşıladılar. O zaman Urmiye'de bulunan misyonerlerden Mr. Şedd adlı bir zat Urmiye halkının da bu teşkilatta bulunmalarını önerdi fakat yerli Türk Urmiyeliler bunu redd ettiler. Ocak 1918 bitişinde Urmiye'nin kuzey bölgelerinin hepsini Hristiyanlar işgal etmişler.

Şubat 1918'de Hristiyanlar Urmiye'de polis ordusu düzenleyerek halkı kontrol etmeye başladılar. Her gün Urmiye çarşısı ve sokaklarında Hristiyanlar tarafından (yerli halk onların bir kısmının Osmanlı'nın Cilo dağları etrafından geldikleri için Cilo diyordular) yağmalama ve adam öldürme raporu geliyordu.

20 Şubat 1918 de 50'ye yakın Urmiyeli'ni sebepsizce öldürülmesiyle soykırımın ilk sinyali geldi. Gerçi Hristiyan polisi katil Ciloları kurtardı fakat Urmiye hâkimi İcalalolmülk yabancı devletlerin konsoloslarına nota verdi. Bu nota isabetli olmadı ve 22 Şubat'tan itibaren 3 günlük Urmiye halkının katliamı Hristiyanlar tarafından başladı. Top silah sesleri her yerden duyulurdu. Alov tüstü her yerde görünürdü. Kadın çocuk sesi her yerde duyulurdu. Cilolar kimseye rahm etmiyorlardı. 3 günlük katliamda Urmiyelilerden en azı 20 bin kişi öldürüldü. 25 Şubat'ta Hristiyanlarca Müslümanların silahsızlaştırılması başlandı. 48 saat içinde tüm Müslümanların silahları toplanıp cilolara verildi. Belelikle Azerbaycan'ın batısı resmen ciloların veya kuvaye müsellehe eline geçti. Hristiyanlar Urmiye'yi zapt ettikten sonra Urmiye'nin kuzeyinde bulunan Salmas kentini de zapt etmek istediler. Ciloların lideri Marşimon Salmas'a gitti. Orada İngilizlerin emriyle Kürt ağası Simko'yla ittifak kurmak için görüşmek istedi. 16 Mart 1918'de Salmas'ın yakınlığında bulunan Köhneşeh'er'de bu tarihî görüş gerçekleşti. Bu görüşmede Marşimon tüm Azerbaycan'ı almak için Simko'dan suvari istedi. Simko da bu isteğe olumlu yanıt verdi. Ama bu antlaşmadan sonra 16 Mart 1918'de simko yanlıları Marşimon ve onun yakınlarını öldürdü. Cilolar bu olayları duyunca Salmas, Urmiye, Köhneşeh'er'i yerle bir ettiler ve kalan Müslümanları da birkaç

günde öldürdüler. Müslümanlar 21 Mart Nevruz Bayramı'na katliamla girdiler. Hristiyanlar 1 Nisan 1918'de Urmiye yakınığında bulunan Kahramanlı Kalesi'ni kuşatıp tüm halkını öldürdüler. 3 Nisan 1918 Salmas'ı tekrar alıp halkın birçoğunu katl ettiler. Her gün Azerbaycanlılardan yüzlerce adam öldürüldü. 2 Haziran Urmiye valisi Azimoseltene Hristiyanlarca öldürüldü. 28 Haziran 1918 Askerabat kalesi kuşatılıp tüm ahali öldürüldü. 21 Haziran 1918 Ermeni komiteçi Andranik Hoy kentini kuşattı. Onun niyeti Hoy kentini almakla güneyde bulunun cilolarla ve İngilizlere kavuşmak idi. Ama bu işi başaramadı ve yenildi. Onlar yüzlerce ölü vermekle cıfda yoluyla İrevana taraf kaçtı.

Osmanlılar Azerbaycan'a girmekle cilolar yavaş yavaş Salmas'tan Urmiye'ye taraf kaçtılar. Bu dalı çekilmede İngilizlerin büyük rolu vardı. Onlar ciloların güneyde bulunan İngiliz kuvvetleri kışlaları tarafına arkaya çekilmelerini emretmişler. Nihayet Azerbaycan'ın batı bölgesi Temmuz 1918'de Osmanlı ordusunun Azerbaycan'a gelmesiyle kurtarıldı.

Osmanlılar Salmas ve Urmiye'ye girdikleri andan itibaren halkın sevinciyle karşılaştılar.

Azerbaycanın batısında Ermeni ve Nesturilerin hakimiyeti 6 ay sürdü. Bu altı ayda enazı 150,000 Azerbaycanlı katledildi, tarlalar talandı, köyler yıkıldı ve birkaç yıla kadar bu dehşetli soykırımın izleri silinmedi.

Bölgede nüfusun azalmasına göre İran Devleti, Kafkaslardan Ermeni mezaliminden kaçan Türk ailelerini burada yerleştirilmesine karar verince binler aile Urmiye, Salmas ve Azerbaycan'ın batı bölgelerinin tahrip olmuş köy ve kentlerine taraf gelip meskunlaştılar.¹⁴

İran'da Bulunan Soykırım Belgeleri

İran Birinci Dünya Savaşı'nda Rus, Osmanlı ve İngiltere'nin işgaline girmekle bir gergin durumdaydı. Azerbaycan bölgesi ise geçmiş devlet geleneğinden yararlanarak nisbî otoritesi olan ve arşivlenmeye meyil gösteren bir bölgeydi. Buna göre o dönemdeki olaylardan bir çok belge bugün elimize gelmekte ve çalışmalarımızın sonucu birçok belge de ışığa çıkacaktır.

Birinci el kaynaklar şunlardır:

- ۱ معتمدالوزاره نین گونلوک راپورلاری
- ۲ آرشیو بلگه لری (مجلس و دیش ایشلر باکانلیغی راپورلاری)
- ۳ محمد تمدونون کیتابی
- ۴ سرزمین زرتشت
- ۵ خاطرات نیکیتین کونسول روس
- ۶ خاطرات جلیل بخشی پور
- ۷ تاریخ ۸۱ ساله آذربایجان
- ۸ خاطرات معزالدوله

Sonuç

İran'ın Azerbaycan bölgesi 1914'te Birinci Dünya Savaşı'na girmekle Ermeni ve Nesturilerce soykırıma maruz kalarak en azı 6 ay dehşetli anlar geçirmiştir. Bu acı olaylar sonucu yüz elli bine yakın Azerbaycanlı Türk katledilmiş ve milyonlarca kişi mali zarara uğramıştır.

